

Graiul din comuna Gârda de Sus, județul Alba

DE

Sorin GUIA

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași

Localitatea Gârda de Sus este situată pe cursul superior al Arieșului Mare, în inima Munților Apuseni, la poalele Bihariei, culmea cea mai înaltă din Carpații Occidentali. Denumirea localității vine de la unele cascade naturale, denumite local „gârde”, formate din trunchiurile copacilor doborâți de vânt și a bolovanilor adunați după ei.

Recunoscută pentru tradițiile și obiceiurile locale, pentru conservarea pînă nu demult a unor fenomene lingvistice sporadice în spațiul lingvistic românesc, localitatea Gârda de Sus impresionează pe turistul venit să-i descopere liniștea și frumusețile colinelor. Dintre tradiții și obiceiuri, amintim ritualul preparării Sfințelor Paște din săptămîna patimilor, care se iau de către credincioși pe nemîncate, timp de trei zile după sărbătoarea Învierii Domnului, și obiceiul de a împodobi un mieluț în straie de sărbătoare și de a-i da drumul să umble în biserică la slujba de Înviere.

Pentru descrierea particularităților fonetice și lexicale specifice comunei Gârda de Sus au fost anchetați 19 subiecți vorbitori din șase cătune (Gârda centru, Buharia – fostă Iarba Rea, Dobrești, Fluțărești, Ghețari, Hănășești), de vârste și categorii sociale diferite. Au fost selectate 75 de întrebări din *NALR pe regiuni* și au fost realizate, în funcție de subiectul anchetat, cîteva dialoguri pe teme adaptate în funcție de situația de comunicare.

Vom prezenta cîteva aspecte fonetice și lexicale specifice localității anchetate, care rezultă în urma transcrierii fonetice și sistematizării materialului lingvistic.

I. Fapte de natură fonetică

1. Vocalismul

a) prin asimilație regresivă se manifestă tendința de deschidere a lui *ă* protonic la *a* (situație în care vocala tonică este *a*): *claditūră*¹, *gaļiátă* (C, D, K, T)², *malái* (K, M, O, P, T), *mamalígă* (F, J), *maritátă* (A), *harmasári*,

¹ Toți subiecții vorbitori au oferit explicații privind terminologia și tehnica facerii finului, dar și diferențele între *cláje* și *claditūră*.

² La întrebarea *Cum îi spui vasului de tablă cu care scoți apa din fîntînă?*, pe lîngă *gaļiátă*, întîlnim și *găļiátă* la subiecții G (b, 12 ani), H (f, 82 de ani, 6 clase), I (f, 39 de ani, 10 clase), J (f, 60 de ani, fostă învățătoare), M (f, 17 ani, 10 clase).

pacát (C), *pacuráři* (C, D, E, H, K), *primavára* (C); fenomenul trecerii lui *ă* protonic la *a* fost notat și în cazurile când accentul cade asupra altei vocale, când explicarea fenomenului este mai anevoioasă: *batrîn*, *batrînă*³ (A), *carbúni* (L), *colindatorî* (A), *încapațináři* (C), *matúșă* (D, F, J, K, M, T), *matusóji* (I, J, T), *padúrja* (C), *pamînt* (L), *parínți* (B), *sacúrja* (E), *sanatós* (A), *tarítja* (C, E)⁴. Fenomenul cunoaște o frecvență destul de mare în Țara Moșilor (la fel ca în Bucovina), însă, sporadic, a fost înregistrat în toate graiurile dacoromâne⁵;

b) în câteva situații, în poziție protonică, *a* neaccentuat trece la *ă*⁶: (încărcám) *băscúli*, (sâ) *măi* (sk'imbâ) (B, b, 69 de ani, 8 clase), *șápti* (însă același subiect, C, b, 71 de ani, pronunță *șáșe*).

c) vocalele *-e* și *-ă* neaccentuate tind să se închidă la *i*, respectiv *ă*, fenomen mai puțin consecvent față de cel similar din Moldova sau Maramureș: *čerjálj* (C), *lápti* (B), *pún'j* (P), *claditúră*, *galjátá* (C, D, K, T), *mamalígă* (F, J), *maritátă* (A), *bătrînă* (G, I), *păliŋcă* (M);

d) monoftongarea diftongului *oa* (de fapt se pronunță *ua*) la *ó* (fenomen ce se datorează labializării lui *a* și dispariției elementului semivocalic): *culór'ě* (O), *fórt'e* (I), *tót'e* (I), *frumóse* (S), *góbă* (E), *gróșă* (D), *covórá* (A, K), *pó're*, *pićóre* (*d'e porc*) (I), *pirón'e* (I, T), *prosópele* (A), (*să se*) *róje* (*la Dumn'ezáju*) (S), *móre* (H), *să-l omórá* (L);

³ La întrebarea *Cum îi spui unei femei care a trecut de 70 de ani?*, subiecții C (b, 71 de ani), F (b, 77 de ani), J (f, 60 de ani, fostă învățătoare), K (f, 79 de ani, 8 clase), L (b, 86 de ani, 4 clase), T (b, 55 de ani, 9 clase) au răspuns *batrînă*, în timp ce subiecții G (b, 12 ani), I (f, 39 de ani, 10 clase) pronunță fără deschiderea vocalei *ă*, *bătrînă*.

⁴ Distincția dintre cele două tipuri (*barbát* și *batrîn*) a fost făcută de I. Iordan în studiul *Un fenomen fonetic românesc dialectal: ă neaccentuat > a*, în „Revista filologică”, 1, 1927, p. 117-154 (Iordan crede că tipul *batrîn* s-ar explica prin influențe străine), R. Todoran, în studiul *Despre un fenomen fonetic românesc dialectal: ă protonic > a*, în SCL, V, p. 63 și urm., Al Graur, în *Cu privire la ă > a în românește*, în SCL, IX, nr. 2, p. 263-264, S. Dumistrăcel, *Influența limbii literare asupra graiurilor dacoromâne. Fonetica neologismului*, București, 1978, p. 169-171 (în unele arii fenomenul se poate extinde și la termeni din fondul neologic). În textele din secolul al XVI-lea, fenomenul apare cu deosebire în zonele unde se vorbeau graiuri de tip nordic.

⁵ Întîlnim, chiar la același subiect vorbitor atît forme cu deschiderea lui *ă* protonic la *a*, cît și fără conservarea fonetismului menționat: *plăcút*, *răzbuóji* (B, b, 60 de ani, 8 clase), *părint'ele* (I, f, 41 de ani), *sănătătja* (J), *păliŋcă*, *prăjitúrj* (M, f, 17 ani, 10 clase).

⁶ În trecut, fenomenul era răspîndit în toate graiurile dacoromâne (vezi I. Gheție, *Introducere în dialectologia istorică românească*, București, 1994, p. 70), apărînd și astăzi în unele graiuri.

e) când în cealaltă silabă există un alt *e*, vocala deschisă *ɛ* corespunde unui *é* din limba literară sau din graiurile muntenești: *fěťe(i)* (N), *lěmn'e* (D, N), *uospěte* (C), *věd'e*⁷; fenomenul se produce și în câteva situații când vocala accentuată *e* se deschide necondiționată de existența unei vocale similare în silaba următoare: *to* □ *fělu* (I), *cot'ět* (C, D, F, M, N, O), *curěk'*(J, T), *mojěr* (J, T);

f) diftongul *ɛa* final accentuat se monoftonghează la *ě*⁸: (*cum să*) *nimerě* (A), (*cum îți*) *vině* (la gură) (A);

g) se conservă *e* accentuat etimologic în *crepáj* în □ pătru (lat. *crepo*, -*are*) (C), *n'emn'ica* (lat. *ne mica*) (F);

h) se păstrează *u* final afonic și asilabic: *becu* (F), *blidu* (E), *corbácū* (E, F, K), *curík'ū* (H), *cračúnū* (E), *uún'k'ū* (C, E), *plugušorū* (D), *tolčěru* (T)⁹, *zárū* (J, L, M, T), *zbičū* (O); *zidu* (O)¹⁰;

i) sincoparea vocalelor posterioare labiale *o* și *u* în *acló* (sub. B, b, 69 de ani, 8 clase), *inčló* (E, f, 76 de ani, fără studii)¹¹, respectiv (*să*) *uúscă* (sub. C, b., 71 de ani, 8 clase);

j) sincoparea vocalei anterioare *i* nu s-a produs în *dirépt* (B, b., 69 de ani, 8 clase), înregistrându-se o formă lexicală apropiată de etimom;

k) după consoanele *s*, *z*, *ʃ* și mai puțin după prepalatalele *ʃ*, *j*, vocalele anterioare *e* și *i* se velarizează, urmare a durificării consoanelor care le precedă: *bisárică* (D, I, K, M), *uásilī* (A), *zíc* (E), *trezít* (E), *Dumn'ezáŭ* (A, L, S), *záče* (L), *zīŭa* (O), *círnat* (E), *tăť* (L), *parěť* (S); nu se produce decît sporadic velarizarea vocalelor anterioare după constrictivele prepalatale *ʃ* și *j*: *višínī* (E, f, 76 de ani, fără studii și O, 70 de ani, 4 clase), *prajít* (F, b, 77 de ani, fără studii).

⁷ Fenomenul constituie un arhaism, un stadiu intermediar între diftongul *ɛa* și actualul *é* din limba standard: *fěate* > *fěte* > *fěte*.

⁸ Fenomenul este întâlnit încă din secolul al XVI-lea în textele scrise în graiuri de tip nordic.

⁹ La întrebarea *Ce pui în gura sticlei ca să poți turna ceva cu ea?*, doar subiectul T (b, 55 de ani, 9 clase) conservă fonetismul arhaic menționat (*tolčěru*), ceilalți pronunțând fie *tolčěři*, cu *i* final, redus, afonizat la singular (C, D, E, F, G, K, O, P) și doar cîțiva preferă forma literară *pīlnīje* (G, b, 12 ani și L, b, 86 de ani, care răspunde cu ambele variante: *pīlnīje*, *tolčěr*).

¹⁰ Subiectul O, f, 70 de ani, 4 clase este singurul care răspunde *zidu* la întrebarea *Cum spui la încăperea de sub casă în care ții murăturile, vinul?*, ceilalți preferînd forme precum *pīnīňă* (C, D, E, F, H, J) sau *pívniňă* (G, I, J, K, L, P, T) sau *bec* (I, , f, 41 de ani, K, f, 79 de ani, M, f, 17 ani).

¹¹ Are loc sincoparea vocalei *o* de după velară și mutarea accentului pe silaba următoare.

2. Consonantismul

Analiza fonetismelor consonantice comune graiului din Vicovu de Jos a scos în evidență următoarele fenomene:

a) nici unul dintre subiecții anchetati nu conservă fonetismul arhaic *ɟ*: *Dumn'ezău* (A, L, S), *zîyua* (O). La întrebarea *Ce rămîne din lapte după ce s-a ales cașul?* toți subiecții răspund *zăr*;

b) nici fonetismul arhaic *ʒ* nu este bine reprezentat în graiul anchetat, preferîndu-se fonetismul literar *j*: *jos* (C), *joj* (J, S), *joc* (M, P, S), *juca* (K), *junîncă* (I, J, K, N, P, T). Doar subiecții C (b, 71 de ani, 8 clase), D (f, 65 de ani, 4 clase), G (b, 12 ani) răspund *ʒunîncă* la întrebarea *Cum îi ziceți la o vișea de 2-3 ani?*, iar subiecții L (b, 86 de ani, 4 clase) și O (f, 70 de ani, 4 clase) răspund *gîunîncă*;

c) consoana africată alveolo-palatală surdă *ç* se păstrează ca în limba literară și ca în graiurile de tip sudic, nealterîndu-se prin durificare, ca în Maramureș, sau prin pierderea elementului oclusiv, ca în Moldova sau Banat: *atûnca* (C), *beç* (F, I, K, L, M, O, P), *çențru* (J), *çerjâlî* (C), *çergă* (I), *çobán*¹², *çorâpk'*(E), *cocînă* (E, T), *corbâc*, *façém* (F), *fiçórj* (T), *piçóc*, *piçóre* (I), *raçitúrj* (D), *rêçe* (I), *rugaçún'e* (D), *tolçér(j)*¹³, *zâçe* (L). Doar la un singur subiect (E, f, 76 de ani, fără studii) întîlnim forme precum *fašám*, cu africata alterată ca în Banat sau *pk'isúârj*, deși pronunțase *çorâpk'* (*çorâpk'i din pk'isúârj*);

d) în ceea ce privește sonora *g*, remarcăm atît forme cu africata nealterată, cît și forme cu africata fricativizată. În general, subiecții mai tineri sau cu studii medii preferă rostirile cu africata nealterată (*mérġem*, *miňġa* – sub. G, b, 12 ani; *çerg*, *sparġ* (*brazdele*) – sub. I, f, 41 de ani, 10 clase; *gîner* – sub. J, f, 60 de ani, fostă învățătoare), în timp ce subiecții cu vîrstă înaintată ori mai puțin instruiți fricativizează pe *g* la *j*: *mérjim* (*șj la padúrj șj la bisérică*) (sub. A, f, 64 de ani, 8 clase); *merjám* (*pe acló*), (*să-ġ puátă*) *culéje*, *spárjem* (*brazda*) (sub. C, b, 71 de ani, 8 clase); *jémenj* (sub. D, f, 65 de ani, 4 clase); (*să nu se*) *báje* (*apa*) (sub. F, b, 77 de ani, fără studii); *jem* (*d'e prún'e*) (sub. K, f, 79 de ani, 8 clase); *mérjem* (sub. O, f, 70 de ani, 4 clase); *creñj* (*dj brad*) (sub. L, b, 86 de ani, 4 clase). Intersant este modul în

¹² Nici un subiect vorbitor nu fricativizează africata prepalatală *ç* în răspunsurile la întrebarea *Cum îi zici la cel care păzește oile*.

¹³ La întrebarea *Ce pui în gura sticlei ca să poți turna ceva cu ea?* toți subiecții răspund *tolçér(j)*, fie ca formă unică, fie în paralel cu varianta literară *pilnije*.

care se face achiziția materialului lingvistic la o fetiță de șase ani, care locuiește cu bunicul și cu străbunica (sub. R, b, 63 de ani, 4 clase și S, f, 90 de ani, fără studii); aceasta alterează africata prepalatală: *fujim* (după *ele*) (sub. P, f, 6 ani); de altfel, și alte aspecte fonetice și lexicale regionale vor fi semnalate în vorbirea ei. În câteva situații, fonetismul literar coexistă cu cel regional la aceiași subiecți: *dôgele*, respectiv (*să nu*) *báje* (*apa*) (sub. F, b, 77 de ani, fără studii); *să ȳúnġe*, respectiv *să ȳúnġe*, *se strînjeáȳ* (sub. N, f, 39 de ani, 10 clase);

e) palatalizarea consoanelor dentale *t*, *d*, *n* (parțial și *l*, *r*) urmate de (semi)vocale palatale este un fenomen cunoscut graiului cercetat: *bucá'te* (I), *co'te't*, *fi'erte* (N), *fôr'te* (*mult*) (A), *împrăș'tiát'e* (O), *mún'te* (O), (*d'i*) *tô'te* (S), *vî'te* (I); *depînd'e* (M), *d'e* (*porc*) (I), *vêd'e* (); *Dumn'ezáȳ* (A, L), *cárn'e* (A), *bún'e* (D), *lêmn'e* (D, E, N), *vín'e* (N), *pon'él'î* (*covôră*) (O); *culô'r'e* (O); *pon'él'î* (O);

f) dentala *t* se moaie, modificându-și și modul de articulare; în acest sens, s-au înregistrat atât fonetismul africatat în stadiu final (*șcîȳ* - sub. E, f, 76 de ani, fără școală; *vȳorbêșcê* - sub. P, f, 6 ani), cât și fonetismul intermediar între oclusiva dentală și africata prepalatală: *condiméntcê*, *coséșcî* (pentru *coséște*) - sub. I, f, 41 de ani, 10 clase; (*măi*) *dipártcê*, (*măi*) *múltcê*, (*în zîȳa d'i*) *Páștê* - sub. O, f, 70 de ani, 4 clase¹⁴;

g) palatalizarea labialelor nu este un fenomen consecvent în graiul cercetat (așa cum se întâmplă în Moldova și Bucovina¹⁵), avînd un caracter fluctuant: alături de forme cu labialele palatalizate în diferite stadii, apar mai des formele cu bilabialele *p*, *b*, *m* și labiodentalele *f* și *v* nealterate.

În ceea ce privește bilabiala surdă *p*, întîlnim atât forma arhaică (în stadiu intermediar) de palatalizare, cu păstrarea labialei (*împk'édicâ*¹⁶; *cȳopk'î*,

¹⁴ La același subiect, O (f, 70 de ani, 4 clase), întîlnim atât fonetisme intermediare între oclusiva dentală și africata prepalatală, cât și muierea dentralei *t* fără modificarea modului de articulare (*împrăș'tiát'e*).

¹⁵ Vezi, pentru o prezentare detaliată, Guia (2010: 55-64).

¹⁶ La întrebarea *Ce zici că faci unui cal cînd îi legi picioarele de dinainte ca să nu poată fugi cînd îi dai drumul la păscut?*, majoritatea subiecților răspunde cu labiala palatalizată în stadiu intermediar *împk'édicâ* (doi dintre subiecți palatalizează labiala în stadiu intermediar *pê*, cu africatazarea palatalei: *împêdicát* - sub. E, f, 76 de ani și sub. F, b, 77 de ani, ambii fără școală), doar un subiect pronunță cu labiala *p* palatalizată în stadiu final (*îȳ'k'édicâ* - sub. C, b, 71 de ani, 8 clase) și cinci subiecți nu alterează labiala (patru pronunță *împjedicát*

corápk', *pk'isúári* – sub. E, f, 76 de ani, fără studii, *pçiâcôr*¹⁷ - O, f, 70 de ani, 4 clase), cît și palatalizarea în stadiu final, cu pierderea labialei (*k'isám* – sub. E¹⁸, *k'ipéri*, *tok'ésc* - sub. S, f, 90 de ani, fără școală, *iy'k'édicâ* – sub. C, b, 71 de ani, 8 clase). Formele palatalizate alternează cu cele în care bilabiala surdă este nealterată (*copil*, *cuopîi* - G, b, 12 ani, J, f, 60 de ani, fostă învățătoare, P, f, 6 ani; *căpiță*, *picôre* (*de porc*) - I, f, 1 de ani, 10 clase; *pipér* – A, f, 64 de ani, 8 clase). Menționăm că la întrebarea *Cum numiți cuiul acela lung și gros ca degetul?* nici un subiect nu răspunde cu bilabiala alterată (*pirón*, *pirúáni* sau *pirón'e*).

În cazul bilabialei sonore *b*, formele palatalizate sînt mai rare decît cele cu labiala păstrată ca în limba literară: *g'inî* (E, f, 76 de ani), *zg'ără* (K, f, 79 de ani), dar și *bívoliță* (E, F), *zbiără* (I, f, 41 de ani), *bínî* (T, b, 55 de ani). Pe lîngă termenul *corbâc* (întîlnit la 6 subiecți ca răspuns la întrebarea *Cum îi zici la acela cu care mîi caii și care este făcut din curea?*, întîlnim *biç* (I, J,) sau *zbiç* (C, D, H, L, O, T), dar și forma cu labiala palatalizată în stadiu final *zg'icû* (tocmai la sub. O, fetiță de 6 ani).

Pentru oclusiva nazală bilabială *m* întîlnim doar sporadic palatalizarea în stadiu intermediar (*mn'êlu* – L, b, 86 de ani, *mn'irilî* – K, f, 79 de ani, *mn'irîsâ* și imediat se corectează *mirîsâ* – A, f, 64 de ani); în schimb, palatalizarea în stadiul final, cu dispariția labialei (*n'éri* – E, f, 76 de ani, *n'ércurîa* – J, f, 60 de ani, *n'urâ*¹⁹ - variantă utilizată de 4 subiecți de vîrsta a treia, dar și de fetița de 6 ani care locuiește cu bunicii, *n'âlă* - E, M, N), cît și formele cu labiala nealterată sînt mult mai numeroase.

Și în cazul labiodentalelor *f* și *v* predomină fonetismele literare. Formele cu labiodentala *f* palatalizată în stadiile *h'* (*h'êrbî* – S, f, 90 de ani, fără studii, *h'êră* – D, f, 65 de ani, 4 clase) și *s* (*sêrbî* – A, f, 64 de ani, 8 clase), sporadice, coexistă cu cele în care labiala este nealterată, mult mai

(G, b, 12 ani; I, f, 41 de ani, 10 clase; J, f, 60 de ani, fostă învățătoare; P, f, 6 ani), în timp de subiectul L, b, 86 de ani, 4 clase pronunță *împedicât*).

¹⁷ Situațiile în care se pronunță cu labiala palatalizată în stadiu intermediar *pç*, cu păstrarea labialei și africativizarea palatalei, sînt sporadice.

¹⁸ Este vorba de același subiect la care predomină palatalizarea labialei în stadiu intermediar.

¹⁹ La întrebarea *Cum îi ziceți la oaia tînără (cu vîrsta de la un pînă la trei ani) care încă n-a fătat?*, formele cu labiala nealterată (*miurâ* - C, D, K, L, *mîelút* – G, *mîelușél* – H, *mîelúță* sau *mîălă* - I) alternează cu cele în care labiala este palatalizată în stadiu final, cu pierderea labialei (*n'urâ* - F, J, O, P, T, *n'âlă* - E, M, N).

numeroase: (*uoperăție di*) *fiárâ* (B), *cartófi* (C, E)²⁰, *fierbăm* (D), (*le pui la*) *fiert* (I). Uneori, în același enunț, avem *fiérbî* și imediat *h'érbi*; de cele mai multe ori fonetismul *h'* intervine în cadrul corectărilor din partea subiecților vorbitori: *férbî acoló* [K] *h'érbi* - S; (*să*) *fiérbî* [K] (*să*) *h'érbi* - N, f, 39 de ani; (*il*) *fiérb* și în același enunț *h'érbi* (*mámî*)- P, f, 6 ani. Formele în care labiodentala sonoră *v* se alterează în stadiul *g'* (*g'in* □ *ars* - E, *g'éspe*²¹; *g'iteá*²²), sporadice, coexistă cu cele în care labiala este nealterată, mult mai numeroase (*vițá, vițél, vișinî, vin*²³); uneori se pronunță în primă fază cu labiala nealterată, după care subiectul se corectează: sub. J, f., 60 de ani, spune *viéspe* [K] *g'éspe*, sub. M, f, 17 ani, pronunță *vițél, vițá* [K] *d'itél, d'iteá*²⁴. În discuțiile libere, sub. E, f, 76 de ani, fără școală, folosește, în același enunț, atât forma cu labiala nealterată (*vițá*), cât și cea cu labiala palatalizată în stadiul *g'* (*g'iteá*).

h) literatura de specialitate discută și în lucrări recente de existența rotacismului²⁵ în comuna Scărișoara și în zonele învecinate; din păcate

²⁰ Doar doi subiecți răspund *cartófi* la întrebarea *Ce cresc în pământ, în cuiburi și faci mîncare din ei?*, ceilalți răspunzînd *picóc*; chiar și cei doi subiecți menționează, după forma literară, că înainte se spunea *picóc*.

²¹ La întrebarea *Cum îi spui la insecta galbenă, care seamănă cu albina, dar nu face miere?*, subiecții mai în vîrstă și fetița de 6 ani răspund *g'éspe*, uneori forma aceasta justificîndu-se prin corectarea de către subiectului vorbitor. Un singur subiect spirantizează pe *v*, după care se corectează pronunțînd labiodentala palatalizată în stadiul *g'*: *zéspe* [K] *g'éspe*, cu comentariul *acéja împúgnă*.

²² La întrebarea *Ce fată vaca. Dar dacă este de parte femeiască?* Majoritatea răspunde *vițél, vițá*. Doar subiectul J, f, 60 de ani răspunde *g'itél, g'iteá*, iar fetița de 6 ani palatalizează bilabiala *v* doar în răspunsul pentru fătul masculin (*vițelúșă sau g'itál*); aceeași tendință se manifestă și la subiecții E, f, 76 de ani, care răspunde *boi, vițá* și imediat se corectează doar pentru forma de masculin *g'itél* și sub. K, f, 79 de ani, care răspunde *boi sau vițá* [K] *g'itél și vițá*, cu comentariul *nu prea g'iteá*.

²³ Toți subiecții anchețați răspund cu labiala nealterată (*vișinî, vin*) la întrebările *Cum se numesc acelea care seamănă cu cireșele, dar sînt ceva mai acrișoare?* și *Ce se face din must după ce fierbe?*

²⁴ Labiodentala *v* se palatalizează, de fapt, în stadiul *g'*, intervenind confuzia palatalei cu dentala muiată, fenomen întîlnit frecvent în graiurile ardelenesti.

²⁵ Trecerea lui *n* intervocalic la *r*, în cuvinte vechi latine. Vezi N. Mocanu, *Asupra rotacismului dacoromân. Situația actuală în Țara Moșilor (comunele Scărișoara, Gîrda și Arieșeni, județul Alba)*, în CL, XVII (1972), nr. 1, p. 81-97; Vasile Frățilă, *Probleme de dialectologie română*, Editura Astra, Blaj, 2010, p. 121.

fenomenul este sporadic în Gârda de Sus, la fel cum am observat și în înregistrările efectuate în comuna Scărișoara. La întrebarea *Cum îi ziceți la o vișea de 2-3 ani?*, doar subiectul E (f, 76 de ani, fără școală, din cătunul Iarba Rea, cc. 30 de case) oferă doar varianta *jurință*, ceilalți subiecți preferând *junință*, *zunință* ori *gunință*. În discuțiile libere, alți trei subiecți pronunță *jirimă* sau *jirmă* (cu sincoparea vocalei *i* dintre lichidă și oclusivă) oferind și unele comentarii privitoare la acest fenomen: *și acúma mai zic cîțva jirimă, mai mult jirmă, pentru jínima căruluș* (sub. N, f, 39 de ani, 10 clase, cătunul Hănășești, cc. 20 de case); *să mai spún'e jirimă, și jeș mai spún cîtodată* (sub. O, f, 70 de ani, 4 clase, cătunul Hănășești); *jirmă, cu ásta m-am născút, din bătrîni, din bunic; și máma spún'e „mă duáre jirma”, jirimă nu; la uámeni și la cărúță; mulți știu așa, dar nu se mai trășmíte*; (sub. R, b, 63 de ani, 4 clase, cătunul Ghețari, cc. 20 de case). Prin urmare, fenomenul există sporadic mai mult la stadiul de aducere aminte, delimitînd diferențele lingvistice dintre generații: *mulți știu așa, dar nu se mai trășmíte*.

i) o serie de modificări fonetice completează tabloul limbii vorbite din comuna Gârda de Sus: **proteza consonantică** (proteza consonei laringale *h* în *harmasári*²⁶ - semnalăm, de asemenea, și folosirea lui *i* final redus, a fonizat, asilabic, postconsonantic la singular; proteza constrictivei dentale *z* în *zbíc* (C, D, H, L, T) *zbícú* (sub. O, f, 70 de ani), *zg'icú* (sub. P, f, 6 ani) pentru *bić*; **metateza** în *kribít'e* (sub. T, b, 55 de ani și sub. P, f, 6 ani), (ne) *hodiním* (sub. A, f, 64 de ani); **propagarea** în *vîrstră* (sub. C., b., 71 de ani), **sincoparea** vocalei *o* în *acló* (B, b, 69 de ani), *încló* (E, f, 76 de ani); **asimilația regresivă** în *colóriți*, *prećepút* (K, f, 79 de ani), *încúnjur* (E, f, 76 de ani).

II. Fapte de natură lexicală

Vom selecta cîteva elemente lexicale specifice zonei de nord-vest a Munților Apuseni, semnalate și în înregistrările noastre efectuate în comuna Gârda de Sus.

Cuvinte de origine maghiară: **batăr** (din magh. *bátor*, pentru *măcar*, *cel puțin*), **ćont** (din magh. *csont*, pentru *os*), **copîrșeu** (din magh. *koporsó*, pentru *sicriu*), **goz** (din magh. *gaz*, pentru *nutreț pentru vite*), **k'inděje** (din magh. *kenkdő*, pentru *ștergare*, *năframă*), **lășcă** (din magh. *laska*, pentru

²⁶ La întrebarea *Cum îi zici la acela la care duci iapa ca să aibă mînz?*, majoritatea subiecților a răspuns *harmasári*, doar trei subiecți (O, P, T) răspund fără proteza laringale *h*.

tăiței), **lectár** (din magh. *lekvár*, pentru *gem de prune*)²⁷, **tolcér** (din magh. *tölcsér*, pentru *pîlnie*).

O serie de elemente lexicale de influență slavă au fost consemnate în înregistrările de față: **blid** (din sl. *bliudu*, pentru vas de lut pentru mîncat), **cláje** (din bg., scr. *kladnja*, pentru *căpiță*), **clisă** (din bg. *klisa*, pentru *slănină*), **cucurúz** (din bg. *kukuruz*, pentru porumb), **trástiie** (sl. v. *strastī* ‘patimi’, pentru *denii*)²⁸, **vădră**²⁹ (din sl. *vědro*, pentru *găleată*).

Cîteva elemente de origine germană au fost semnalate în înregistrările de față, dintre care amintim: **ștofă** (din germ. *Stófe* – se preia pronunțarea din germană), **a (se) puțuluji** (din germ. *putzen* ‘a curăța’, pentru *a se aranja, dichisi, ferchezui*).

Elemente latine păstrate în vorbirea celor din Gîrda de Sus: **ai** (din lat. *allium*, pentru *usturoi* – de unde și **aitúri** pentru *răcitură*), **curcubătă** (din lat. *cucurbita*, pentru *dovleac*), **curík’** (din lat. *coliculum*, pentru *varză*), **fur** (din lat. *fur, furis*, pentru *hoț*), **păcuráři** (din lat. *pecorarius*, pentru *cioban*)³⁰.

Semnalăm cîteva elemente lexicale specifice zonei: **pruŋc** (pentru *copil*), **g’uábă de brînză** (pentru *putină*), **g’in ars** (pentru *țuică*), **cláje** (pentru *căpiță*), respectiv **claditúră** (pentru *stog*), **bųádi, bózi, grămézi dî fîn mai mic decît capița** (C), **rúdi, bețe subțiri cu care se cără bózilî, pentru a face cláje** (M), **a vîlvîi (claia)** (pentru *a aranja - M*), **gujbă, se pun’e dîasupra la capița pentru ca sâ n-o jéii vîntu** (C), **cotră, cócînă** (pentru *cotețul găinilor*), **lébeniță** (pentru *pepene verde*), **pičôc** (pentru *cartofi*), (*farină de*) **malái**,

²⁷ La întrebarea *Ce faceți toamna din prune cînd le fierbeți mult pe foc și le dați iarna copiilor să le mănince?*, pe lîngă *silvoítă ori dulcătă d’e prún’e*, preferate ca prime forme de majoritatea subiecților, trei dintre ei preferă ca a doua formă *lectári (lictári)*, cu *i* final, redus, afonizat la forma de singular (sub. D, E și T); doar subiectul K, f, 79 de ani, 8 clase, răspunde *jem*, fricativizînd pe *g*.

²⁸ Cuvîntul este înregistrat cu sensul original, de patimi, suferințe. Vasile Arvinte, în *Glosar regional*, București, 1961, editat împreună cu D. Ursu și M. Bordeianu, explică această formă prin contaminarea cu substantivul *traistă*.

²⁹ La întrebarea *Cum îi spui vasului de tablă cu care scoți apa din fîntînă?*, doi dintre subiecți răspund ca prima formă *vădră* (E, f. 76 de ani și F, b, 77 de ani), cu mențiunea *tăți zíc amú galîátă*, în timp ce subiecții J (f, 60 de ani), M (f, 17 ani) și T (b, 55 de ani) pe lîngă *galîátă*, folosesc ca a doua formă *vidiri*.

³⁰ Deși, marea majoritate a subiecților susține că *păcurár* este cel care păzește vitele (*pacurári îi cêla cê-î slúgă la vac* – sub. C, f, 64 de ani; *pacuráru-î la vac* – sub. K, f, 79 de ani).

scarîmbe și *ațîțeli* (pentru *surcele*), *focarîte*, *k'ibrîți* (pentru *chibrituri*), *ștraf* (pentru *căruță cu roți de cauciuc*), *uun'k'uaie* (pentru *soția unchiului*), *matusoî* (pentru *soțul mătușei*), *zbić*, *corbác* (pentru *bic*), *sîlvoită* (pentru *gem de prune*), *ćufălă* (pentru *poreclă*), *grșă* sau *femėje cu greutate*³¹, *k'itarăi* - sub. A (pentru *colindători*), de unde și *să duc cu k'itarátu* (sub. K), *paretără*, *le pun'am pe paréți* (sub. A), *k'iparcă* (pentru *ardei*) (E), *țipám* (*lémnu jos*) pentru *a tăia* (C), *poradějć* sau *porodíc* (pentru *pătlăgele necoapte* - E, I, J), *cataríc* (pentru *răcitură* - E, deși majoritatea celorlalți subiecți preferă *aituri*), *dóscă*, *duășcă* (pentru *scîndură*, *scînduri* - K), *(te) uorîndéști* (pentru *te speli* - N), *pon'ěl'i* (pentru *covoare* - O).

Menționăm formele lexicale mai apropiate de etimom *dirépt* (sub. E, f., 76 de ani, *ără studii*), *(o) vorovít*, în variație liberă cu *(o) vorbít* (sub. R, b., 63 de ani, 4 clase și S, f, 90 de ani, *fără studii*).

În general, același subiect vorbitor cunoaște și folosește fonetisme regionale și fonetisme literare în funcție de interlocutor și de situația de comunicare. În multe cazuri, vorbitorii **se corectează**, fie pentru a masca aspectele regionale (pornind de la arhaisme locale: *mn'irjásâ* [K] *mirjásâ* - sub. A; *focarîte* [K] *k'ibrîți* - sub. A, *țintirim* [K] *ćimitír* - sub. T), fie pentru a le pune în evidență (pornind de la sinonime literare: *bić* [K] *corbác* - J; *pîlniie* [K] *tolćér* - sub. A; *să fierbe* [K] *să h'erbe* - sub. N; *copilă* [K] *cuopk'ilă* - sub. J; *viěspe* [K] *g'ěspe* - sub. J). Uneori, subiectul vorbitor nu revine asupra unei forme lexicale regionale, ci corectează doar deschiderea sau închiderea unei vocale (*curék'* [K] *curík'* - sub. J, f, 60 de ani, *fostă învățătoare*) sau o formă de palatalizare a labialei cu alta (*žěspe* [K] *g'ěspe* - sub. H)

O serie de situații demonstrează că subiecții vorbitori au **conștiința deosebirelor de grai dintre generații**, în vorbirea lor apărînd fenomene care denotă coexistența a două sisteme lingvistice diferite: cel al bătrânilor și cel al tinerilor (*k'ibrîți*, *bunicu spune focarîte* - sub. P, f, 6 ani; *fetiță*, *bătrîni mai spun cuopk'il*, *k'ar táta cîn ĩ je nervós pe mine* - sub. G, b, 12 ani; *porodíc*,

³¹ La întrebarea *O femeie care așteaptă să aibă un copil cum zici că este?* majoritatea subiecților anchetați răspunde *gravidă*, unii subiecți prezentînd ca a doua variantă forma *gruásă*, *grșă*, sau precizînd că aceasta din urmă nu se mai spune: *să spunja cîn ĩ jerám ĩeu copil* (sub. L, b, 86 de ani); *mai spun cari-s mai batrîni și nu știu* (sub. O, f, 70 de ani, 4 clase). Subiecții J, f, 60 de ani și N, f, 39 de ani răspund *femėje cu greutate*.

maḡ spun cîṭva bătrîṇi - sub. I, f, 41 de ani). Cea mai mare parte a subiecților face referire la forme arhaice, dispărute astăzi sau păstrate doar în memoria vorbitorilor. Uneori primim răspunsuri care conțin fonetisme literare, cu **precizarea** că fonetismele arhaice sunt pronunțate doar de cei fără studii și de bătrîni, sau că astfel se pronunță acum cîteva decenii: *focarîṭe, k'ibrîṭi le zîṭe acúma* – sub. T, b, 55 de ani; *vădră, tăṭ zîc amú găliátă* – E, f, 76 de ani.

Întîlnim multe **comentarii justificative sau explicative sau trimiteri spre alte zone lingvistice** pe marginea unor termeni, mai ales după răspunsurile oferite întrebărilor indirecte: *gújbă, ca să nu plóuă, să nu se báje apa, să nu putrădă* (E); *bucát'e se spún'e la grîṭ și la cucurúz* (I); *focarîṭe maḡ greșesc cîṭiodátă* (O); *gróșă maḡ spun cari-s maḡ batrîṇi și nu știu* (O); *accéntu di vorbire difereáză dacă te duć în județă Bihór* (B); *pićóc, în alte lócuri crómpe* (J).

Atît răspunsurile la întrebările indirecte cît și rostirile din discuțiile libere depind de relația dintre anchetator și subiectul vorbitor, de adaptarea în funcție de contextul situațional. Într-un fel pronunță cînd răspunde întrebărilor indirecte (această metodă de culegere a materialului lingvistic îi poate crea ușoare stări emotive) și mult mai aproape de graiul local va vorbi în discuțiile libere sau în conversațiile cu unii membrii ai familiei.

Înregistrările actuale efectuate în comuna Gîrda de Sus ne oferă date care, comparativ cu cele oferite de lucrările anterioare consacrate acestei zone, ne arată pierderea unor fenomene fonetice și lexicale considerate specifice zonei, dar și păstrarea unor elemente specifice fie în vorbirea subiecților anchetați, fie păstrate măcar în memoria acestora.

Bibliografie

- Caragiu-Marioțeanu, Matilda, Giosu, Ștefan, Ionescu-Ruxăndoiu, Liliana, Todoran, Romulus, *Dialectologie română*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1977.
- Dumitrăcel, Stelian, *Influența limbii literare asupra graiurilor dacoromâne. Fonetica neologismului*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978.
- Dumitrăcel, Stelian, Hreapcă, Doina, Bîrleanu, Ion-Horia, *Ancheta dialectală ca formă de comunicare*, Editura Academiei Române, 1997.
- Frătilă, Vasile, *Probleme de dialectologie română*, Editura Astra, Blaj, 2010.
- Gheție, Ion, *Introducere în dialectologia istorică românească*, Editura Academiei Române București, 1994.
- Graur, Alexandru, *Cu privire la ă > a în românește*, în SCL, IX, nr. 2, 1958, p. 263-264.
- Guia, Sorin, 2010, *L' état actuel de la palatalisation des labiales dans le sous-dialecte moldave (étude basée sur les données figurant dans le NALR. Moldavie et Bucovine)*, în „Langue et littérature. Repères identitaires en contexte européen” (Lucrările celei de-a VIII-

In Memoriam ALEXANDRU PHILIPPIDE

- a Conferințe Internaționale a Facultății de Litere, Pitești, 4-6 iunie 2010), nr. 6/2010, Editura Universității din Pitești, 2010, p. 55-64.
- Iordan, Iorgu, *Un fenomen fonetic românesc dialectal: ă neaccentuat > a*, în „Revista filologică”, 1, 1927, p. 117-154.
- Ivănescu, G., *Istoria limbii române*, Editura Junimea, Iași, 1980.
- Mocanu, N., *Asupra rotacismului dacoromân. Situația actuală în Țara Moșilor (comunele Scărișoara, Gârda și Arieșeni, județul Alba)*, în CL, XVII (1972), nr. 1, p. 81-97.
- Petrovici, Emil, *Simbioza româno-slavă în Transilvania*, în „Transilvania”, 73, nr. 2-3, 1942, p. 149-156.
- Pușcariu, Sextil, *Limba română*, vol. II. *Rostirea*, București, 1959.
- Rusu, Valeriu, *Introducere în studiul graiurilor românești*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1977.
- Todoran, Romulus, *Despre un fenomen fonetic românesc dialectal: ă neaccentuat > a*, în SCL, V, 1954, p. 63-84.